

munkájáról (II. 161—167.) A függelékben (II. 169—182.) közli az arab, perzsa, török és héber szerzőknek a magyarokra vonatkozó tudósításait eredetiben, az adalékokban (I. 225—233. és II. 69—86.) pedig a szöveghez való felvilágosító jegyzeteket csatolja. Az így feldolgozott anyagot kimerítő névmutató (I. 235—285. és II. 185—230.) teszi teljesen hozzáférhetővé. Az index tételei néha lexikon-czikkékké bővülnek s belőlük láthatjuk igazán, mily megbecsülhetetlen s idáig előlünk néha hét lakattal elzárt anyagot dolgozott föl a tudós szerző.

Az Erdélyi Múzeum előtt nem kell ismertetni azt a módot, a hogy Kuún Géza dolgozni szokott. E folyóiratban (1893. VIII—IX. füzet) jelent meg „Adalékok Ázsia s Kelet-Európa ethnographiájához“ című becses tanulmánya, melynek feldolgozásához hasonlóan készítette jelen alapvető nagy munkáját. Valóban alapvető; meg lehet támadni, talán meg is dönteni egyes tételeit; szemére vethetni, hogy egyes kérdésekkel nem foglalkozott kellően (pl. a székelyek eredetével), talán azt is, hogy a modern magyar irodalom termékeit csak erősen válogatva vette figyelembe; de bizonyos, hogy östörténetünk kutatásában mindig foglalkozni kell vele s hivatkozni reá. Nem készülhetett olvasmányúl oly mű, melyben a szerző vagy tíz nyelven s magában a szövegben idéz; de épen a forrásoknak eredetiben való közlésével szerez maga iránt föltétlen bizalmat, hogy t. i. semmit sem kíván félremagyarázni. Az a körülmény, hogy latinúl írt, remélünk engedi, hogy józan s igazi történetírói felfogása a külföldön is megigazít néhány, eléggé elterjedt balvéleményt.

A könyv kiállítása becsületére válik a „Közművelődés“ nyomdájának, mely a II. kötet számára már arab betűket is szerzett s így segített a szerző előszavának 4 lapján említett panaszon. Örülnénk, ha segítve volna azon a másik hiányon is, a mire szintén előszavában útalt a szerző; azon, hogy a Kelettel 900—1301-ig való érintkezéseink története még nincs megírva. A tudós szerző hiszi, hogy ezt „talán más“ írja meg. Minekünk azonban legyen szabad ezt egyenesen tőle, mint legilletékesebbtől remélünk.

M. S.

A socialismusról.

The Socialism. Rob. Flint. Edinburgh. 1895.

E cím alatt adott ki nemrég Flint tanár egy művet, mely sok tanulságos és korszerű gondolatával és egészséges világnézetével méltán hívta föl az angol és német tudósok figyelmét. Socialismus alatt érti „a társadalom jogigényeinek túlzását“, a mint az azzal elmentés individualismus „az egyének jogait túlozza.“ Mindkét rendszer félszeg és egyoldalú. A társadalmi életszervezet igaz alakjának sem a

socialismus, sem az individualismus nem tekinthető, mert egy valódi társadalomtannak respektálnia kell úgy a társadalom, mint az egyének jogosult érdekeit. A társadalmat Scylla és Charybdis-ként majd a socialismus, majd inkább az individualismus veszélye fenyegeti; ma a socialistikus veszély a nagyobbik. Annak a veszélynek földériteése az ellentétes túlzások lehető kikerülésével képezi éppen Flint jeles művének megoldandó feladatát.

Mellőzzük itt azokat a fejezeteket, a melyek a socialis-musnak Angol-, Francia- és Németországban való történeti kifejlődését és terjedését hosszasan ismertetik, s csak röviden utalunk arra a beható kritikára, a melylyel Marx művét „a tőkéről“, a mai socialdemokratáknak ezt a bibliáját igaz értékére redukálva, Schäffle „Aussichtlosigkeiten der Socialdemokratie“ 1885. cz. művével egyezően arra az eredményre jutott, hogy a socialdemokraták ideáljai a logikával, a történettel s a dolgok és az emberek természetével a legélesebb ellentétben álló utópiák.

Legfontosabbak Flint művének ama fejezetei, a melyek a socialis-must vallásos ethikai oldaláról méltányolják. Érveinek meggyőző ereje s gondolatainak szigorú logikai következetessége méltán helyezik azt Uhlhorn apát „Katholicismus und Protestantismus gegenüber der socialen Frage“ 1887. cz. műve mellé. E két mű mély betekintést enged a socialismus belső műhelyébe s annak céljaiba, s megvilágítólag hat azokra az eszközökre, a melyekkel utópikus céljainak megvalósítására törekszik.

A collectivismus az által akarja „a bérszolgaság“ bajait elodázní, hogy megfosztja az egyest a tőkétől s a munka egyéb eszközeitől, s átviszi mindazt a társadalmi összletre, mint kizárólagos birtokosra. Ez eljárással csak generalisálják a bajt, a helyett, hogy orvosolnák azt. A collectivis-musnak a socialis problema megoldására vonatkozó törekvései „nemzeti rabszolgaságra“ vezetnek, vagyis oly államhatalomra, a melylyel szemben az egyes teljesen védtelenül állva absolut függésbe kerül. A kilátásba helyezett paradicsomi állapot helyére itt a legkiállhatatlanabb szolgaság lép. Ily rendszer borzasztóbb még ethikai, mint nemzetgazdasági vagy politikai szempontból tekintve. Mindenekelőtt az erkölcsi személyiség elve az, a melyet e rendszer sért, sőt teljesen megsemmisít. Megtagadja az az ember személyes méltóságát s egy csordának állatjává teszi. Csakis az az ember, a kiben teljesen kihalt az Istenben vetett hit s a valódi kötelességtudat, helyezhetné a társadalom molochját az Istennek helyére s vethetné magát alá e rendszer dekretumainak. A socialismus éppen az erkölcsinek alapjait tagadja meg; tagadja, hogy az ember szabad, személyes, erkölcsi lény, kinek sajátos törvényei és céljai vannak, ki soha sem válhat pusztá eszközzé a társadalmi összlet előnyeinek a nélkül, hogy legszentebb érdekeit, az emberi lélek személyiségét meg ne szentségteleníténé. Ehez hasonlót tanít

Ketteler püspök, ez a kath. Lassale is, a ki azt a communistikus elvet állította fel, hogy az embernek nincs joga a földi javakat tulajdonának nevezni, hanem csak közös javaknak szabad tekintenie. S a mint a demokrata socialismus nem elégedett meg Lassale-lal, szintűgy a kath. socialismus sem állapodott meg Kettelernél. A socialdemokraták keresztyénellenes socialismust akarnak, ellenben a katholikusok egy hierarchikus, sőt igazabban egy államellenes, u. n. theokratikus socialismust.

A socialis kérdés Flint szerint is lényegében véve moralis kérdés, a melynek kulcsai az egyén szívében, jó vagy rossz akaratában keresendők. A menyország e földön nem a külvilággal kezdődik, sőt inkább a szív belső világából hat az kifelé. Az élet sokféle nyomorúságaiért ugyan maga a társadalom is felelős, de a legfőbb okozói mégis maguk az egyének, a kik a kötelességtől fázva s a bűnnek szolgálva, magukat és másokat nyomorba taszítanak. Az a socialistikus tan, a mely a bűnösöket nem bűnösöknek, hanem a rosszul szervezett társadalom ártatlan áldozatainak tekinti s azokat ily irányban inspirálja, a legtévesebb, legigaztalanabb és legrombolóbb tanok egyike. A társas közösségnek behatása nagy, de mégis csak másodrendű valami, „inkább productum, mint produkáló“, mondja Flint egészen találóan. Az a socialistikus ideál, mely már a társadalomnak pusztá reorganisatiójától várja az egyének gyökeres erkölcsi megjavulását, merő illusió. Az erkölcsi jellemképzésnek leghathatósabb eszköze az erkölcsi nevelés, a melynek legfőbb helye a család. A társadalmi jólét előmozdításában nagyobb szerepe van az apának és anyának, mint a politikusnak vagy törvényhozónak. A család tehát igaz megítélő mértéke a társadalmi állapotoknak.

A socialismusnak a családhoz való viszonya tekintetében az u. n. „bourgeois-család“ socialistikus kritikussai nem győzik eléggé feltárni a mai családi élet tökéletlenségeit, azonban még rosszabbak azok az eszközök, a melyekkel a modern családi élet bajainak eloszlatásán vagy legalább is enyhítésén fáradoznak. Ez eszközök: a család absorptiója a társadalom által, továbbá a szabad szerelem, a házasságnak tetszés szerinti felbonthatósága s a gyermeknevelésnek a szülői befolyástól ment teljes államosítása. Mint látjuk a családi életnek helyes szervezése socialistikus alapon teljesen lehetetlen.

E szervezésnek ki kell indulnia a családi tűzhely autonomiájának szorgos megvédéséből a társadalom részéről jöhető beavatkozások ellen, illetve a családot, ép úgy, mint a népet és az államot, sajátos szent és kötelező érvényű jogokkal és kötelességekkel bíró közösségnek kell tekintenie. A mely nép azt figyelmen kívül hagyja, ott elvesz a személyes méltóság érzete s az igazság iránti tisztelet. A nőknek emancipációja házi kötelességeiktől s a férfiaké a nőre és gyermekekre irányuló gondoskodásuktól úgy nemzetgazdasági, mint moralis tekintetben

veszedelmes szabadság volna férfiakra és nőkre egyaránt, — utóbbiakra nézve pláne kegyetlen igazságtalanság. A gyermekek elvonása a családtól s azok átutalása az államra, a családi élet üdvének és boldogságának megsemmisítésére és arra vezetne, hogy az állam oly felelősséget vállal magára, a melyet el nem viselhet. Az állam a családi nevelést csak kiegészítheti, de soha sem pótolhatja. Érezte azt már Aristoteles is, a midőn feladta Platon communistikus államának i. v. intézményeit. Az u. n. „szabad szerelem“ igaztalan és szentségtelen szerelem, mely a családnak nem megsegítésére, hanem egyenes megrottására vezet.

A socialismus legerősebb és legszebb oldala az általános testvéri szeretet hangsúlyozása, a szerencsétlenekkel és nyomorúttakkal való könyörülő rokonszenvezése, s az emberiség két legnagyobb bajának, u. m. a háborúnak s a szegények és gyengék elnyomatásának elvi elítélése, s e tekintetben a régi stoikus világnézethez hasonló fenséges kosmopolitikus gondolatelmekre akadunk a socialismusban. Ha a socialismus csak annyi volna, és semmi más, úgy az a valódi morállal s a tiszta vallással volna azonos. Csakhogy igen gyakran ellentmond a testvériség elvének s a legtöbbször éppen nem testvéries magaviseletet tanúsít az alsóbb néprétegek szenvedélyeinek felizgatásában. Gyűlölet és pártoskodás, erőszakoskodás és vérontás, rombolás és nyomorúság követte igen gyakran annak nyomait, s csak annyiban tett valami jót is, hogy ellenfeleit a fenálló gonosz állapotok gyökeres javulásának szükségességéről győzte meg. A socialismus vezetői hatalmukat azáltal nyerték, hogy nem az értelemre és a lelkiismeretre, hanem ellenkezőleg a néptömeg szenvedélyére, irigységére, féktelen bírvágyára s előítéleteire appelláltak. Az osztálygyűlöletről szóló állandó themájuk gyűléseiken és sajtójukban sajtóságos illusztrációjául szolgál állítólagos testvérszeretetüknek. A szorgalmas polgári elemnek mint „improduktív és korlátolt parasitának“ ócsárlása és a munkás osztálynak, mint a népek és nemzetek valóban erkölcsös és fölvilágosodott elit-jének magasztalása lépten-nyomon ellentétben áll a jog, igazság és a szeretet örök eszméivel.

A socialismus a felebaráti szeretet szabad tevékenységét azáltal akarja feleslegessé tenni, hogy megszünteti a szegénységet. Pedig nincs az a törvényes társadalmi rend, a mely a szabad szeretettevékenységet pótolhatná. Elismérjük ugyan, hogy az esztelen alamizsna-osztogatás több kárt, mint jót okozott, de azért a míg a mostani világ világ marad, a föld teljesen újjá nem alakul s az emberiség újjá nem születik, mindaddig elég nyomor és szenvedés marad még az emberek között, a melynek enyhítése éppen a felebaráti szeretet egyik legszebb feladata. A collectivistikus társadalmi rend csak növelné s nem enyhítené a bajokat, s a személyes szabadság s az azzal összefüggő vagyoni egyenlőtlenség nélkül több volna a nyomor az emberek között, mint

különben, a mennyiben hiányzanék a felebaráti szeretetműködés és a philantropikus intézetek ama nagyszerű fejlődése, a mely oly fényes lapját képezi p. o. a keresztyénség történetének. E ponton tehát sajátos módon téveszti össze a socialdemokratia a felebaráti szeretetet az igazságossággal és a jogossággal, a minek nyomában nála csak kín és bűn terem.

A socialismus sokat dicsekszik nemzetközi világpolgári testvérisége elvével, és szívesen elismerjük, hogy van is abban valami igaz a chauvinista népgóggal és népgyűlölettel szemben. Tényleg azonban messze van a socialismus attól, hogy megvalósítsa „a békességet az emberek között.” Az általa hangoztatott testvériség eszméje szűk, ellentmondó és sektáskodó jellegű, nem más az, mint a részrehajló kasztérzet, mely félig szeretet, félig gyűlölet, s részben nemes, részben pedig irigy s közönséges természetű. Míg egyrészt vádolja a kormányokat a népek háborújáért, addig másrészt a legborzasztóbb socialista polgárháborúkat szüli a strike-ban. Mindaddig, míg az egyes országokban socialdemokratia lesz, mely kedvező alkalommal az 1871-iki párisi commune ismétlésére is hajlandó, gondolni sem lehet az általános lefegyverkezésre. Mai civilizációnk — mondja helyesen Flint — az athenei areopág módjára oly sziklán nyugszik, a mely alatt a furiák barlangja található, s épen a socialismus a furiák ama barlangjának tekinthető. Ki kell úznunk a socialistikus szellemeket az emberekből, s csak akkor létesülhet a socialis béke. A nemzetközi béke igaz tanyája az egészséges és erkölcsileg tiszta hazaszeretet, a melyet azonban a socialismus nemzetközi világpolgársága csak gúnyol és ócsáról. A mint félreismeri az egyéniség jelentőségét általában, úgy következetesen érzéke sincsen a nemzeti egyéniség s az önálló népjellem értéke és jogosultsága iránt különösen. Pedig a nemzetiség „nagy és szent faktum“ s oly elv, mely korunkban is enthusiasmust szül s heroikus tettekre és áldozatokra késztet. Az igaz hazaszeretet nem zárja ki az általános emberszeretetet, sőt inkább annak egyik legszebb nyilvánulása, a mint már maga a szentírás is *φιλαδελφία* és *ἀγάπη* között tesz különbséget és Pál apostol is arra hív fel: hogy mindenekkel jót tegyünk, kiváltképen pedig hitünknek cselédivel. A hazaszereteten alapuló népegyéniség elve a legmagasztosabb hazafias erényeknek a forrása, a melynek óriási politikai, socialis és ethikai erejét és jelentőségét a socialismus megérteni nem képes.

A jogosságra vonatkozólag a socialismus is hangsulyozza, hogy az emberi társadalom alapját a jogosság és az igazságosság eszméje képezi. A mint nincs erény, a mely az igazságossággal harmóniában ne volna, úgy semmiféle közösségi élet sem lehet ethikailag egészséges, a melyet nem kormányoz a jogosság és igazságosság eszméje. Azonban a socialismusnak ferde nézete az egyéniségnek s a társadalomnak egymáshoz való viszonyáról nála egészen természetyszerűleg a jogosság

és az igazságosság fogalmának ferde felfogására is vezetett. A magántulajdon confiscációjának jogosságáról szóló alapelve utóljára is azon alapúl, hogy a jog a hatalommal azonos, mihelyt e hatalom gyakorlására a proletariatus elég erősnek érzi magát.

Különös nyomatékkal hangsúlyozzák a socialisták a lét fentartásához, a munkához s a teljes munkabérhez való jogot, a mit náluk természetesnek is találunk. Mert ha egyszer a társadalom absorbeálta az egyént, úgy annak joga van arra, hogy általa el is láttassék. Szerintünk azonban nincs a társadalomnak joga az egyéniség absorbeálására, s azért kötelessége sincsen annak ellátására, a míg az önmagát fenttarthatja, erkölcsi szempontból; az általános emberiség szempontjából igenis kötelessége a szűkölködőket támogatni, de jogi szerződéssel e kötelesség gyakorlására senki sem kötelezheti. Az az állam, mely magára vállalná a munkakeresés kötelezettségét, csak növelné az indolentiát, kihívná az ipari munkával foglalkozók ellenkezését, csökkentené az egyéni vállalkozási kedvet s kiölné az emberekből a személyes felelősség érzetét, a minek következménye az, hogy maga az állam volna az összes munkák fővállalkozója s az összes munkaeszközök kizárólagos birtokosa, a mi pedig a személyiség erkölcsi alapjogának legdurvább megsértésével azonos. S a mi végül a teljes munkabér jogát illeti, úgy azt Marx és társainak összes dialektikai sophismái sem voltak képesek kellően megokolni. A munkás osztálynak munkája még nem a munka egyetlen faktora, s így keze munkájának eredményéből csak bizonyos rész illeti meg.

Röviden: a jogosság és igazságosság socialistikus fogalma képzelt jogoknak a követelésére vezet. Feledik a socialista népbárátok azt, hogy az első az egyesnek s a társadalomnak életében a kötelesség, a melyből aztán a jog csak következik. Csakis a kötelességtudat, az isteni törvény iránti tisztelet s az önfeláldozás érzete által áthatott népélet vezet az általános jólét emelésére, a socialis bajok enyhítésére s az egyének s a nagyobb csoportok látszólagosan collidáló érdekeinek kellő harmonizálására. De ha mindúntalan csak a nép jogairól beszélünk, anélkül, hogy egyszersmind az isteni jogban gyökerező kötelességeire is figyelmeztetnők, akkor ne csodálkozzunk azon, hogy a tervezett társadalmi béke helyére a bellum omnium contra omnes lép.

A vallással szemben a socialisták közönyös, sőt ellenséges viszonyban állanak. Az általános boldogulás a földön az ő jövő vallásuk, az az egy atheistikus és materialistikus izű vallást helyeznek a valódi vallás helyére. Az ú. n. „keresztyén socialisták“ voltaképen csak jó keresztyének, de nem igazi socialisták. Legalább így jellemzi Flint az angol és német socialistákat, ú. m. Maurice, Kingsley, Ludlow, Neale, Hughes, Stöcker, Todt és másokat. „Amit keresztyén socialismusnak neveztek — úgymond, — az vagy keresztyénellenesnek bizonyult, mivel socialista, vagy pedig socialistaellenesnek,

mivel valódi keresztyén. " A socialismusnak a materialismussal való érdekközössége azon alapúl, hogy az emberi élet vallási ideálja annak socialista ideáljával össze nem egyeztethető.

A keresztyénség teljesen független a sociális organizáció bármely alakjától. Az emberi életnek ethikai átalakulása és istenországgá való fejlesztése művében egyetlenegy állami szervezethez sem kötötte magát feloldhatlanúl. A mai socialismuson is talál a keresztyénség több jogosult elemet. Így jogosult annak protestálása azon liberális theória ellen, hogy az önzés az általános jólét forrása s az anyagi javak szerzése és gyűjtése a nép legfőbb feladata. Jogosult a mai socialisták kritikája is a mai társadalmi állapotok mizériáin s valódi keresztyén elv a socialisták elve az emberek solidáritásáról és testvériségről, a minek megvalósulására többet tett a keresztyénség, mint a politikai vagy socialistikus pártok valamennyien. S mégis igen mélyreható elvi ellentétek választják el a socialismust a keresztyénségtől, és pedig 1.) a keresztyénségben helye nincsen a materialismusnak vagy atheismusnak; 2.) a socialisták földi java és boldogsági ideálja helyett az ember ethikai, szellemi ideáljaira fekteti a keresztyénség a fősúlyt; 3.) az ember külső helyzetének nem tulajdonít annyi jelentőséget, mint a socialismus, sőt inkább az ember belső jellemétét s fokozatos kiépítését hangsúlyozza s 4.) ellenkezik a socialismus a keresztyénséggel az egyéniség jogainak a megtagadásában is. Krisztus az embereket „az Isten fiainak szabadságára“ rendelte, ép azért a történelem összes felszabadító reformjait az ő szelleme alkotta és élte, a melylyel szemben a socialismus egy a Krisztus szabadságsszellemével ellentétes reactionárius contrareformátiónak létesítésére törekszik. A mi a socialismuson ethikailag értékes, az a keresztyénségben is, és pedig tisztább és mélyebb alakban, található, míg ellenkezőleg nincs a socialistikus tévedéseknek az az alakja, a melyért a keresztyénséget kellene felelőssé tennünk. A socialis nyomorra vezető igaztalan gazdasági reformtendenciáknak helye nincs a keresztyénségben.

Végül „az egyház socialis missziójáról“ is szól Flint, s i. v. megjegyzései komoly megfigyelésre méltók. Jól mondja, „hogy az egyház missziója Krisztus művének folytatása és kiegészítése; czélja tehát elvinni az üdvöt s a megszentelést az egyéneknek és a társadalomnak s átalakítani az egyént Isten képmássává illetve az egész emberiséget új teremtménynyé a Krisztusban.“ Bizonyos, hogy a bibliában nincsenek nemzetgazdasági formulák vagy politikai törvények, s az evangéliomok nem nyújtanak programot a sociális problémák megoldásához. Az én országom nem e világból való, mondja az üdvözítő. Különben is az egyháznak soha sem lehet feladata, hogy akár közvetlenül, akár pedig közvetve nemzetgazdasági problémákat oldjon meg, vagy hogy Isten igéjéből a megoldásra formákat állítson fel, hanem csak az, hogy a megoldásra szükséges erkölcsi erőket szolgáltassa. Jaj

annak a papnak, a ki állását vagy a szózéket az evangéliom hirdetése helyett szociális agitációkra használja fel, mert az egyháznak bármely tisztátalan szövetkezése „e világ hatalmasságaival“ keservesen boszúlja meg magát. A keresztyén szellem, mint a bölcsesség, igazság és szeretet szelleme, ellentétben áll bármely paktálással a „világi“-nak körében a mammónnak szolgálatában. A socialismussal szemben egészen másnemű feladatai vannak az egyháznak, mintsem hogy szolgálva nemzetgazdasági műveket írasson vagy socialistikus elméleteket tárgyal-tasson, melyek utóljára sem volnának egyebek, mint felemás theologiai-socialistikus-nemzetgazdasági dilletáns-munkák, arra szánva, hogy egyik-másik szociálpolitikai nézetnek propagandát csináljanak. Az egyháznak a maga hatásával át kell járnia az egész emberi életet: a családot, államot, társadalmat; csak hogy ezt sohasem teheti más módon, mint a Krisztus evangéliomának erőteljes hirdetésével s a belmisszió philanthrópikus műveinek önzetlen szolgálatával. Különösen a munkásosztály erkölcsi életének megújítása a községi élet alapján képezi az egyház egyik főfeladatát, mert egészséges keresztyénség csak egészséges községi élet alapján épül föl. Tüntesse fel az egyház a vagyon s a gazdaság igazi rendeltetését, mely „hű sáfarkodás céljából“ bízott a gazdagokra s kísérje szeretetteljes segítségével a szegényeket. A könyörülő szeretet megtestesült igéje maga Krisztus, midőn mondá: „Szegények mindig lesznek veletek.“ De értesse meg egyúttal az egyház a maga híveivel azt is, hogy a felebaráti szeretetnek csak kicsiny része az alamizsnázkodás. A felebaráti szeretetnek első sorban a mindennapi életet kell átjárnia és megnemesítnie; sőt a felebarátokkal való minden viszonyt a polgári és üzleti életben is meg kell az önzéstől tisztítani. Ez aztán a legfőbb és legjobb alamizsna, a melylyel embertársainknak, szegényeknek és gazdagoknak egyaránt szolgálhatunk. E részben az üzleti élet minden tisztességtelen konkurrentia vagy szociális strike-mozgalmak kizárásával igazán „a szeretet műhelye.“ Luther szerint sincs jobb alamizsna, mint a becsületesség és egyeneslelkűség az üzleti összeköttetésekben s a kötelesség hűségese teljesítése az egyén minden pályáján. Az evangéliom alapelvein nyugvó eme szociális békének jöjjön el az ő országa mi közöttünk és mi bennünk!

Eperjes.

DR. SZLÁVIK MÁTYÁS.

Trendelenburg bölcséleti rendszere tekintettel Kantra.

Irtá: Gál Kelemen. Kolozsvárt, 1895. 8°, 78. l.

Derék kis dolgozat, melyet a szerző a bölcsészet-doktori vizsgálatra nyújtott be. Trendelenburg mindenestre nagyon eredeti bölcsész, ki a tudományos módszert kívánja megalapítani s az emberiség közös munkásságának célját, eredményeit kiemelni, ő az, ki a